

## ÇUVAŞÇA SÖZLÜKLER

Çuvaşça sözlükler konusunda, tarihsel değeri olması açısından, ilk olarak Zolotnitskiy’in *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar* (Kazan 1875) adlı sözlüğünden söz edilebilir. 111 sayfalık Çuvaşça-Rusça sözlük bölümünden sonra, 22 bölümde, Çuvaş halkbilimiyle ilgili veriler incelenmiştir. Daktilo ile yapılmış bir Türkçe çevirisi Türk Dil Kurumu kitaplığında, *etüdler* arasında yer alıyor.

Paasonen ve Aşmarin’in sözlükleri bu alanda hazırlanmış sözlükler içinde özel bir yer tutuyor. H. Paasonen, Helsinki Üniversitesinin vermiş olduğu görevle 1900-1901 yıllarında, Anatri lehçesi konuşan Çuvaşlar arasında yaptığı inceleme gezisinde topladığı malzemeyi işlerken, Zolotnitskiy’in yukarıda belirtilmiş olan sözlüğünden de yararlanmıştı. Bu çalışmanın sonucunda *Csuvas Szójegyzék* (Budapest 1908) adlı sözlük ortaya çıkmıştır. Sözlükte, Çuvaş yazı dilinin de dayandığı Anatri lehçesi esas alındığından *o* ve *ö* sesleri bulunmuyor. Ancak *ə*, *u* ve *ë*, *ü* gibi ikişer tane *u* ve *ü* sesi gösterilmiştir ki, bu ayrım daha sonra hazırlanmış olan sözlüklerin hiçbirinde (Aşmarin dışında) görülüyor. Bu sözlüklerde yalnız *u* ve *ü* kullanılmıştır.

Paasonen, Çuvaşça seslerin gösteriminde *FUF*’in çeviriyazı dizgesini kullanmıştır. Bu gösterim de yalnız Paasonen’e özgüdür. Diğer sözlüklerde (bir ölçüde Aşmarin dışında bırakılırsa) bugün de kullanılmakta olan Kiril kökenli Çuvaş alfabesi görülüyor. Paasonen alfabesiyle diğer sözlüklerde kullanılmış olan alfabe karşılaştırıldığında, farklar şöyle özetlenebilir:

1. İki ünlü arasında ve *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra ötümsüz ünsüzler Paasonen’de şöyle gösterilmiştir: *p : ɸ, ç : ɕ, t : ɖ, k : ɣ, ş : ʃ, s : ʂ*. Diğer sözlüklerde ötümsüz biçimler kullanılmıştır.
2. Diğer sözlüklerde *χ* ile gösterilen ve bir soluk sesi olan *h*, Paasonen’de *ɦ* ile dir.
3. Diğer sözlüklerde *ç* ile gösterilen öndamaksıl *s*, Paasonen’de *ʃ* ile dir.
4. Diğer sözlüklerde *ă* ve *ě* ile gösterilen kısa *ı* ve *i* sesleri, Paasonen’de *ə* ve *ɛ* ile dir.

Sözlükte fazla sayıda Rusça ödünç sözcük bulunmuyor. Paasonen, belirleyebildiği ölçüde Türkçe (Çuvaşça) sözcüklerin Tatarcadaki biçimlerini ve ödünç sözcüklerin de kaynaklarını göstermeye çalışmıştır.

Çuvaşça sözcükler için Macarca ve Almanca açıklamalar yapılmıştır. Macarca açıklamalar daha doyurucudur ve tümü Almancaya çevrilmemiştir. Sözlüğün sonunda Almanca ve Macarca iki dizin bulunuyor.

1950’de Türk Dil Kurumu tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisinde (*Çuvaş Sözlüğü*, TDK, c. III, 7, İstanbul, 218 s.) Macarca ve Almanca açıklamalar ve dizinler bulunmuyor. Ayrıca, bu yayındaki pek çok dizgi yanlış kullanımı iyice güçleştirmektedir.

1974’te A. Róna-Tas tarafından bu sözlüğün Almanca bir önsözle birlikte tıpkıbasımı yapılmıştır: *Tschuwaschischen Wörterverzeichnis*, Studia Uralo-Altaica IV, Szeged.

N. İ. Aşmarin. *Thesaurus language Tschuvaschorum*, 1-2 Kazan, 3-17, Çeboksarı, 1928-50, 5749 s. Birinci ve ikinci ciltleri 1928 ve 1929 yıllarında yayımlanmış olan bu dev sözlüğün,

Aşmarin 1933'te öldüğünde yalnız 5 cildi hazır. 16. cilt 1941'de ve son cilt de 1950'de yayımlanmıştır.

Yalnız dilbilgisi değil, halkbilimi açısından da Çuvaşçanın en zengin kaynağı olan bu sözlük, az rastlanan Çuvaşça biçimler için de tek başvuru kaynağı durumundadır. Bu sözlükte, maddebaşları için, kitaplardan, gazetelerden, dergilerden seçilmiş sayfalarca örneğin kullanıldığı olmuştur.

Sözlükte kullanılmış olan alfabe, modern Çuvaşça-Rusça sözlüklerde kullanılmış olan alfabeden çok farklı değildir. Diyalekt biçimlerini de içerdiği için yazı dilinde olmayan *o* ve *ö* sesleri de bulunur.

Madde başı Çuvaşça sözcük Kiril harfli Çuvaş alfabesiyle verilmiş, yanında, parantez içinde sesbilgisel yazı çevrimi yer almıştır (17. ciltte yazı çevrimi bulunmuyor). Sonra Çuvaşça örnekler ve Rusça çevirileri verilmiştir. 1. ve 2. ciltlerde sesbilgisel yazı çevriminden sonra Latince karşılıklar da gösterilmiştir. Son ciltte sonsöz ve kısaltmalar da bulunuyor.

Indiana Üniversitesi ilk dört cildi tıpkıbasımla çoğaltmıştır: N. İ. Aşmarin, *Thesaurus language Tschuvaschorum*, Bloomington, Volume 07, 1968.

1935'te V. G. Yegorov'un *Çävaşla-vıräsla slovar* (Çeboksarı) adlı sözlüğü yayımlanmıştır. İkinci baskısı 1954'te yapılmış olan bu sözlük, modern terminolojiyi ve Rusça ödünç sözcükleri içeriyor. Sözlükte yirmi sayfalık bir gramer bölümü de yer almaktadır.

Bugün modern Çuvaşça için yaygın olarak kullanılabilecek olan iki Çuvaşça-Rusça sözlük bulunuyor. Biri N. A. Andreyev'in *Çuvaşsko-russkiy slovar* (Moskva 1961) adlı sözlüğüdür. Bu sözlüğün sonunda otuz sayfalık bir Çuvaşça gramer de yer almaktadır. Diğeri M. İ. Skvortsov'un yine aynı addaki (Moskva 1985) sözlüğüdür ve kırk bine yakın sözcük içermektedir. Sözlüğün sonunda Çuvaşça sözcük yapım eklerinin bir listesi bulunuyor.

Etimolojik anlamda V. G. Yegorov'un, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka* (Çeboksarı 1964) adlı sözlüğü bulunmaktadır. Çuvaşça sözcükler, Türkçenin tarihsel dönemlerindeki ve çağdaş Türk dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmıştır. Farsça, Arapça, Rusça ve Fin-Ugor kökenli sözcükler belirlenmeye çalışılmıştır.

Paasonen ve Aşmarin dışında, diyalekt biçimleri için başvurulabilecek bir sözlük de L. P. Sergeyev tarafından hazırlanmıştır: *Dialektologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1968. Giriş bölümünde Çuvaş diyalektlerinin kısa sesbilgisel ve biçimbilgisel özellikleri verilmiştir.

Çuvaşça yazımla ilgili iki sözlük bulunuyor: A. İ. İvanov, *Çävaş çělhin orfografi slovarë*, Şupaşkar 1963, G. S. Şumilov, *Çävaş çělhin orfografi slovarë*, Şupaşkar 1969.

Terim sözlüğü olarak *Russko-çuvaşskiý slovar, obşčestvenno političeskih terminov*, (Çeboksarı 1960) adlı sözlükten söz edilebilir.

Deyimler sözlüğü: M. F. Çernov, *Kratkiy russko-çuvaşskiý frazeologičeskiy slovar*, Çeboksarı 1975.

Tersine sözlük: L. P. Sergeyev, A. N. Tihonov, T. N. Sergeyev, R. K. Kungurov, *Çävaş çělhin tünter slovarë*, Şupaşkar 1985. Sözcükler dizilirken son sestten ilk sese doğru alfabetik sıra izlenmiştir. Sözlüğün sonunda Çuvaşça sözcük yapım ekleri dizini bulunuyor.

Rusça-Çuvaşça sözlükler: N. V. Nikolskiy, *Russko-çuvaşskiý slovar*, Kazan 1909, N. K. Dmitriyev, *Russko-çuvaşskiý slovar*, Moskva 1951, V. G. Yegorov, *Russko-çuvaşskiý slovar*, Çeboksarı 1960, İ. A. Andreyev, N. P. Petrov, *Russko-çuvaşskiý slovar*, Moskva 1971. Bu sözlüklerin içinde en geniş olanı 45.000'e yakın sözcükle N. K. Dmitriyev'e ait olandır. Bu sözlüğün sonunda S. P. Gorskiy tarafından hazırlanmış bir gramer de bulunmaktadır.

### SÖZVARLIĞI

Çuvaşçanın sözvarlığı içinde, tipik Çuvaşça ses değişmelerini taşıyan gerçek Çuvaşça sözcük sayısı çok değildir: *şur* ilkyaz < \**yār*, *çul* “taş” < \**tāl*, *pillik* “beş” < *bēš*-, *śís*- “şimşek çakmak” < \**yılç*- vb.

Sözvarlığının en büyük bölümünü Tatarcadan yapılmış ödünçlemeler oluşturur. Kazan hanlığı döneminden başlayarak katmanlar halinde ödünçlenmişlerdir ve eskilikleri ölçüsünde Çuvaşçaya özgü ses değişmelerini taşırlar: Çuv. *yeşil* “yeşil” < Tat. *yeşil*, Çuv. *yīvaş* “sakin, sessiz” < Tat. *yuwaş*, Çuv. *yalan* “daima” < Tat. diy. *yalan*.

Arapça-Farsça alıntılar da önemli sayıdadır ve Çoğu Tatarca aracılığıyla girmiştir: *halih* “halk” < Tat. *halık* < Ar. *halq*, Çuv. *pahça* “bahçe” < Tat. *bağça* < Far. *bāğce*, Çuv. *mul* “varlık” < Tat. *mal* < Ar. *māl*, Çuv. *huśa* “hoca” < Tat. *huca* < Far. *h’āce*, Çuv. *hīpar* “haber” < Tat. *heber* < Ar. *haber*.

Az sayıda Fin-Ugor kökenli sözcük de bulunur: Çuv. *hitī* “kayın ağacı” < \**kadı* < Ana Sam. \**kāit-īyī* “çam ağacı”; Çuv. *śir* gece < Eski Çer. \**yūd*, Çuv. *pürt* “ev” < Mar. *kītkī* “karınca” < Mar.; *pukan* “sandalye” < Ud. pukon; Çuv. *pirne* “küçük sepet” < Ud. *pörnö*.

Rusça ödünç sözcüklerin sayısı giderek artmaktadır: Çuv. *piçke* “fıçı” < Rus. *bokça*, Çuv. *şkul* “okul” < Rus. *škola*, Çuv. *śemye* “aile” < Rus. *semya*, Çuv. *şkap* “dolap” < Rus. *şkap*.